

С.О.Наумов, С.І.Посохов*

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджуються роль Харківського університету у суспільному русі ХІХ - початку ХХ ст., діяльність його представників у громадських та політичних організаціях монархічного, ліберального, революційного та національно-визвольного спрямування.

Університети ніколи не стояли осторонь від суспільства, навпаки, вони активно відгукувалися на його проблеми. Відомий учений М.І.Пірогов із цього приводу, зокрема, зазначав: "Університет відображає сучасне суспільство, в якому він живе, більше, ніж інші установи. Якщо поглянути на університет глибше, можна впевнено визначити дух суспільства й усі громадські прагнення, й дух часу... Суспільство видно в університеті як у дзеркалі й перспективі. Університет є й кращий барометр суспільства"¹. Друга половина ХІХ - початок ХХ ст. дають чимало прикладів, які підтверджують цю тезу.

Університетська проблематика у радянській історіографії була здебільшого представлена працями з історії студентського руху, який розглядався як "резерв революційного руху". Якщо відкинути ідеологічні нашарування, у цих дослідженнях можна знайти безліч цікавого матеріалу. Чимало такого роду праць торкаються й історії Харківського університету. Серед перших значних так званих "студентських історій" ХІХ ст. є діяльність Харківсько-Київського таємного товариства. Реакція на ці події вийшла за межі Російської імперії. Повідомлення про них з'явилося у "Колоколі". Через студента Богомолова О.І.Герцен повідомляв про свою підтримку й "особливі сподівання на Малоросію та Харків"². У подальшому студентські виступи відбувалися у 1861, 1869, 1874, 1878, 1881, 1882, 1884, 1886, 1887 роках. Усі вони виникали стихійно, проходили неорганізовано й швидко ліквідовувалися владою та поліцією. Студенти, збуджені тим чи іншим кроком уряду в університетському питанні, збиралися в одній аудиторії або влаштовували збори на вулиці. Здебільшого їхні вимоги мали суто академічний характер³, тобто стосувалися питань, пов'язаних із функціонуванням вищих навчальних закладів та регламентацією студентського життя з боку уряду. Не виходив за їх межі і виступ 1899 р.⁴, хоча слід зазначити, що це був перший загальноросійський студентський страйк.

Студентство брало активну участь у діяльності революційних організацій,

* Наумов Сергій Олександрович - канд. іст. наук, доцент історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна; Посохов Сергій Іванович - канд. іст. наук, професор, декан історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна.

виступало в ролі основного "постачальника революційних кадрів"⁵. За підрахунками В.С.Антонова, із 5664 учасників революційного руху 70-х років студентів і вільнослухачів було 2023, або 35,7%⁶. За іншими даними, 42% землевольців були зв'язані з вищими навчальними закладами, 64% репресованих народовольців були зі студентів⁷. Першочерговою була роль студентів і у визвольних рухах народів Російської імперії, зокрема, в українському⁸. У першій половині 60-х років XIX ст. студенти становили понад 70% активістів українофільських громад⁹. У той час, як у Німеччині, Франції, Британії університети були ефективними провідниками централізаторського націоналізму, у Центральній та Східній Європі вони ставали осередками опору асиміляторським зусиллям домінуючих груп. Наявність університетів у Харкові та Києві при відсутності таких на території Білорусії - одна з важливих причин якісних відмінностей національного руху в Україні¹⁰.

Немає сумніву, що студентський рух мав досить велике значення. Він привертав до себе увагу. Колективний протест, звернення до громадської думки - все це для самодержавної Росії були майже нечувані раніше форми поведінки. Не дивно, що влада вбачала у цьому, перш за все, політичний рух. Початок XX ст. ще більше переконав її у цьому.

Студентство суттєво впливало й на викладачів. Відомо чимало прикладів протесту студентів проти окремих професорів. Причинами цього були погане викладання, нетактовна поведінка чи грубість викладача, неувага до прохань студентів. Так, харківські студенти були невдоволені професором І.О.Каленіченком, котрий був людиною обдарованою, одним із кращих лікарів у місті, але повністю займався приватною практикою, лекції читав абияк, за чужим друкованим текстом¹¹. Проте здебільшого це було пов'язано з політичною спрямованістю тих чи інших лекцій, невідповідним настроєм студентської аудиторії світоглядом, який пропонував своїм слухачам лектор. Вельми характерним у цьому плані є епізод із лекціями запеклого монархіста П.М.Буцинського, які були освітані студентами, а також супроводжувалися розповсюдженням прокламацій¹².

Втім, досліджуючи університетське середовище, безсумнівно, перш за все слід згадувати викладачів. На відміну від студентів, вони є більш стабільними зберігачами університетських традицій, суттєво впливали на формування світогляду своїх слухачів. Серед професорів були й такі, які не лише співчували студентському руху, а й самі виявляли опозиційні настрої.

Протягом другої половини XIX ст. зіткнення між професурою та урядом відбувалися досить часто¹³. Але в даному випадку важливо підкреслити, що деякі професори не лише відстоювали університетські права, насамперед автономію, а фактично пропонували необхідність більш загальних змін у суспільстві.

На середину 1850-х років суспільство (й особливо університетське середовище) було вже досить сенсibilізованим, щоби при першій-ліпшій можливості не лише словами, а й діями виявити свою прихильність реформам. Так, у Харківському університеті з професорської кафедри почала лунати "проповідь" Д.І.Каченовського на користь громадянської свободи¹⁴. На думку сучасників, у той час Каченовський став центром інтелектуального руху в Харкові¹⁵. І хоча про нього говорили, що він очолив ліву меншість в університетській раді¹⁶, можна сказати, що його думки були близькі багатьом представникам університетської корпорації, принаймні, як зазначають мемуаристи, "більшість не могла не рахуватися з ним"¹⁷. Тим паче, його ідеї сприймалися студентством. У спогадах про нього є такі вельми показові рядки: "Наскільки значним був вплив Каченовського на слухачів? Це питання, яке вирішити досить складно. Між харківськи-

ми студентами, поряд з партіями українофілів, вельми численною, і слов'янофілів, далеко нечисленною, існувала партія, яку називали каченофілами¹⁸. Із часом він набув загальноросійського визнання як авторитетний виразник ліберальних поглядів. Показовим є і той факт, що через Д.І.Каченовського, який у 1858 - 1859 рр. був за кордоном, велося листування між Харковом і Лондоном, а точніше - між харківським студентством та О.І.Герценом¹⁹.

Нерідко професори своїми діями фактично підтримували студентські виступи. Так, під час заворушень у лютому 1886 р. у зв'язку із 25-річчям скасування кріпацтва професор університету І.І.Дитятін прочитав студентам лекцію про значення селянської реформи "у вельми ліберальному дусі"²⁰. І це було тоді, коли уряд заборонив у будь-якій формі відзначати цей ювілей. Пізніше на нього надійшли доноси про те, що він у розмовах зі студентами виступає проти уряду, листується з неблагонадійними особами, бере участь у вечірках студентів тощо. Врешті-решт у 1887 р. його було усунуто із кафедри²¹.

Можна навести і приклади того, як професори університету поширювали національно-визвольні ідеї, висловлювали з кафедри федералістські погляди, брали участь у вшануванні Т. Г. Шевченка на його роковини тощо. Д.М.Овсянко-Куликовський, згадуючи про О.О.Потебню, писав: "Питання національно-культурного розвитку були для нього не лише предметом теоретичного інтересу, але й живою та науковою проблемою життя. Зрозуміло, з якою гіркотою та яким незадоволенням реагував він на русифікаторську політику тодішнього реакційного уряду в українському питанні"²². Звичайно, така діяльність була постійно під підозрою, і ці професори зазнавали утиску. Зокрема на звернення О.О.Потебні про дозвіл влаштувати панахиду в університетській церкві з приводу смерті М.І.Костомарова попечитель навчального округу дав позитивну відповідь, але заборонив робити оголошення для публіки та в газетах²³. Професору М.Ф.Сумцову заборонили захищати дисертацію, вважаючи, що вона може викликати студентські демонстрації²⁴. Був звинувачений в "українофільстві" і на деякий час виведений зі складу штатних викладачів Д.І.Багалій. Усі його надруковані роботи мусили, слідом за автором, пройти перевірку на благонадійність. Тематика його докторської дисертації також викликала підозру²⁵.

Ліберальні погляди, які утвердилися в університетському середовищі і часто ставали основою для появи опозиційних настроїв, впливали й на формування суспільної свідомості поза межами навчального закладу. Важливо відзначити і ще один аспект. Справедливо помічено, що університети стали своєрідною моделлю громадянського суспільства і в цьому плані передували сучасному типу європейської цивілізації. Яскраві приклади боротьби за демократію дав Харківський університет. Діяльність Й.Б.Шада і Т.Ф.Осиповського у першій половині XIX ст., Д.І.Каченовського у середині століття, О.О.Потебні, М.С.Дринова, Д.І.Багалія, М.Ф.Сумцова у другій його половині демонструє нам зв'язки поколінь, які виборювали для університету автономію, демократичні цінності. І ці діячі не були самотніми. Університет більшістю голосів виступив проти посилення інспекції (1879 р.), зниження ролі Ради, обов'язкового відвідування лекцій студентами тощо. Університетські професори виступали проти національної, соціальної, статевої дискримінації. Вони були серед ініціаторів створення недільних шкіл, жіночих навчальних закладів, домагалися збільшення кількості стипендіатів, фактично ігнорували встановлену відсоткову норму для євреїв тощо.

Останні роки XIX ст. і початок XX ст. в історії Російської імперії та, зокрема, Наддніпрянської України були часом радикалізації суспільних настроїв, втягнення широких верств населення в політичну боротьбу, виникнення загаль-

норосійських і національних партій. Визначальну роль у цих процесах відіграла інтелігенція. Втім, звичайно, переважна більшість викладачів Харківського університету, як і майже вся російська професура, і на межі XIX - XX ст. жила суто академічним життям, була далекою від суспільно-політичного руху. Їхня громадська активність виявлялася здебільшого в культурно-просвітницькій діяльності з метою прилучення населення до надбань світової і вітчизняної культури, ознайомлення з новітніми науковими досягненнями, подолання забобонів і невігластва.

Частково цю функцію виконували наукові товариства, що існували при університеті. Так, при педагогічному відділі Історико-філологічного товариства, яким керував М.Ф.Сумцов, у 1895 р. був створений лекційний комітет із метою проведення загальнодоступних наукових читань для харківських учителів. Уже за два роки він поширив свою діяльність на усі верстви населення значного регіону: Сходу України, Кубані та Області Війська Донського. У комітеті працювали Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, Д.М.Овсяннико-Куликовський, С.В.Соловйов, М.Ф.Сумцов²⁶.

Тісний зв'язок існував між університетом і Товариством поширення грамотності в народі, головами правління якого у різний час були А.П. Шимков, П.Т.Степанов, В.Я.Данилевський, М.П.Чубинський²⁷. Видавничий комітет товариства під керівництвом Д.І. Багалія видав за 10 років понад 1 млн. дешевих книг для народу, що розійшлися по всій Росії. Попри фактичну заборону українського друкованого слова, із 95 брошур комітету 5 були надруковані українською мовою²⁸. З ініціативи В.Я.Данилевського і М.А.Гредескула при товаристві в 1891 р. було відкрито першу в Харкові безплатну народну читальню. Її справами керував комітет, який очолювали В.Я. Данилевський, І.П.Осипов, Г.І.Лагермарк. Головою комітетів інших двох читалень товариства був В.Я.Степанов. В.Я.Данилевський став ініціатором заснування комісії із влаштування сільських безплатних бібліотек²⁹. Університетські співробітники були причетними і до відкриття в Харкові Народного дому Товариства поширення грамотності в народі (1903 р.). Згодом там читали лекції В.Я.Данилевський, П.П.Прокопенко та ін.³⁰. Об'єктом постійної уваги була міська бібліотека, головою правління якої у 1893 - 1906 рр. був Д.І.Багалій, а його наступником став О.П.Грузинцев.

Викладачі університету брали безпосередню участь у вирішенні проблем Харкова у складі міської думи. Протягом 1893 - 1917 рр. думськими гласними були не менше 25 університетських професорів і доцентів, причому М.Ф.Сумцов працював у думі 5 трирічних термінів, Д.І.Багалій - 4, М.Є.Дорофєєв, В.Ф.Лєвиський, І.М.Оболенський, М.М.Салтиков, М.І.Светухін - по 3. О.К.Погорілко упродовж 12 років був міським головою. Така тривалість перебування у виборному самоврядному органі є доказом плідної діяльності цих людей, свідчить про їх високий авторитет, визнання їхніх заслуг міською громадою.

Суспільними питаннями ширшого масштабу, котрі виходили за рамки міського життя, на межі століть переймалися лише поодинокі працівники університету. В українофільській громаді, що в 90-і рр. доживала свого віку, працював О.О.Потебня. Культурницьку роботу в національному дусі обережно вів М.Ф.Сумцов за підтримки Д.М.Овсяннико-Куликовського. Я.Я.Трутовський підтримував зв'язок із харківським гуртком Братства тарасівців. У нього переховувалась отримана тарасівцями із Галичини безцензурна українська література - твори М.П.Драгоманова, С.А.Подолінського, заборонена поезія Т.Г.Шевченка, періодика тощо³¹. Я.Я.Трутовського було заарештовано і притягнуто до дізнання, а згодом тривалий час він перебував під наглядом поліції, піддавався обшукам. У 1903 р., передусім завдяки зусиллям М.Ф.Сумцова, Харківська дума офі-

ційно взяла участь у відкритті пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві, яке перетворилось у перше загальнонаціональне свято і водночас відкрити акцію протесту. Думу представляли О.К.Погорілко, Д.І.Багалій та М.Ф.Сумцов, який був і автором урочистого адреса.

Опозиційні настрої серед співробітників університету вперше виявилися під час студентських виступів 1899-1901 рр. Ліберальні викладачі співчутливо ставилися до вимог студентів, але закликали їх діяти в межах закону, припинити страйк і чекати реформ. Значну роль у політичних організаціях інтелігенція почала відігравати тільки напередодні і в роки Першої російської революції. Її наближення, загострення соціальних конфліктів, загальне суспільне пожвавлення, неефективна внутрішня політика самодержавства - все це, з одного боку, актуалізувало пошук виходу із вибухонебезпечної ситуації, що склалась у країні, а з іншого, - стимулювало усі верстви населення до ідейно-організаційного самовизначення, формування власної політичної позиції та її реалізації.

Верхній прошарок російської інтелігенції був єдиним у запереченні ліво-радикальних варіантів розв'язання ситуації, закликів до ліквідації існуючого ладу. Але бачення університетськими викладачами перспектив російської державності, шляхів вирішення суспільних проблем із самого початку істотно відрізнялося. Ліберали відстоювали необхідність модернізації політичної системи, демократичних перетворень у напрямку конституційної монархії, які б дали можливість зняти суспільну напругу. Деякі з них увійшли до складу першої загальноросійської ліберальної організації "Союз Освобождения" (М.А.Гредескул, М.П.Чубинський)³², були учасниками бенкетної і петиційної кампаній 1904 р., у ході яких висувалися вимоги демократизації політичного ладу. Опозиційні думки відкрито висловлювались у Юридичному товаристві (голова М.А.Гредескул), а 6 листопада 1904 р. тут обговорювалося звернення до уряду про необхідність реформ. М.І.Светухін на засіданні Харківської думи 8 грудня 1904 р. говорив про необхідність загального рівного виборчого права незалежно від майнового цензу, станової і національної приналежності³³. За антиурядові виступи у 1904 р. був заарештований і висланий із Харкова Л.М.Яснопольський³⁴.

Інша частина професури вкрай негативно ставилася до революційних виступів студентства, опозиційної діяльності взагалі, сповідувала монархічно-консервативні погляди. Вважаючи революційний рух неорганічним, інспірованим антидержавними й антиросійськими силами, посяганням на вікові підвалини російського суспільства і насамперед на його першооснову - самодержавство, вони вбачали вихід у зміцненні абсолютизму і викоріненні "крамоли". Представники університету організували й очолили монархічно-охоронну течію в Харкові, першими в Росії утворивши провінційний відділ першої організації відповідного спрямування - "Русского собрания". Головою відділу, який розпочав свою роботу в листопаді 1903 р., став А.С.В'язигін³⁵, членами Ради - Я.А.Денисов, Т.І.Буткевич, П.М.Буцинський. Друкованим органом відділу став журнал "Мирный труд", редактором якого був А.С.В'язигін. Друкарня журналу стала центром видання чорносотенної літератури у всеросійському масштабі. Один із засновників "Русского собрания" в Харкові М.А.Остроумов у 1903-1904 рр. редагував губернський офіціоз "Харьковские ведомости". Під його керівництвом газета набула такого характеру, що Товариство поширення грамотності в народі відмовилося передплачувати її для шкіл, а в пресі і міській думі розгорнулася гостра критика видання³⁶. І.І.Філевський був одним з організаторів і членом Ради релігійно-просвітницького Братства Озерянської ікони Божої Матері, відкритого у січні 1904 р.³⁷.

Поштовхом до масової участі інтелігенції в суспільно-політичному житті

були революційні події 1905 р. Саме тоді університет став осередком політичного життя міста, і значною мірою завдяки йому Харків перетворився в один із головних центрів суспільно-політичного руху в Російській імперії. В університеті знаходили підтримку, розвиток і обґрунтування авангардні політичні ідеї, формувалися партійні активісти і справжні лідери не лише регіонального, а й загальноросійського масштабу. Запорукою цього стали загальна висока культура і фахові знання його представників, які забезпечували більш глибоке розуміння суспільних проблем, їх витоків і можливих шляхів розв'язання. Не випадково при тому, що активність виявляли викладачі різних факультетів, провідну роль у різновекторних організаціях відігравали гуманітарії - історики Д.І.Багалій, А.С.В'язигін, М.Ф.Сумцов, юристи М.А.Гредескул, М.О.Куплеваський, Л.Я.Таубер, М.П.Чубинський, економіст П.П.Мигулін, богослови Т.І.Буткевич, І.І.Філевський та ін.

"Кривава неділя" 9 січня 1905 р. викликала виступи протесту харківських студентів, які знайшли підтримку серед ліберальної професури³⁸. Активно виступали за реформування існуючого ладу більш радикально настроєні члени Медичного і Юридичного товариств. Уже в лютому 1905 р. Медичне товариство під головуванням О.Х.Кузнецова одноголосно підтримало вимогу скликання Установчих зборів і проведення корінних політичних, соціальних і економічних реформ³⁹. Юридичне товариство під головуванням М.А.Гредескула 19 березня засудило розправу над демонстрантами у Петербурзі й висловилося за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права⁴⁰. Університетські викладачі становили основу місцевого відділення Академічного союзу, який входив до широкої ліберальної коаліції "Союз союзів".

У зв'язку з революційними подіями заняття у навчальному закладі припинилися. Позиція університету щодо перспектив їх відновлення була викладена у спеціальній "Записці" (березень 1905 р.), де наголос робився на необхідності демократизації російського суспільства⁴¹. Напередодні нового навчального року царський уряд під тиском студентів та інтелігенції, а також із метою ослаблення їхньої активності надав університетам автономію з виборною адміністрацією. 6 вересня було офіційно відкрито Харківський університет. Рада обрала ректора і 4 деканів. 12 вересня збори студентів у присутності керівництва вузу та багатьох викладачів підтримали відкриття університету, але не з академічними, а політичними цілями (для політичного виховання народних мас). Із цим рішенням 16 вересня фактично погодилась і Рада університету, обґрунтувавши його таким чином: "Признается желательным, чтобы университет, как учреждение просветительное в широком смысле этого слова, влиял не только на избранную часть общества - студентов, но и на широкие круги населения, отзывался на все животрепещущие вопросы современности, освещая их, подвергая беспристрастному научному анализу перед лицом возможно широких слоев населения и воспитывая их таким образом умственно и политически"⁴².

Університет перетворився із навчального закладу в осередок політичної агітації. Таке становище не влаштувало його керівництво, але сприймалось як логічний наслідок розвитку подій, загальної ситуації в країні і місті. Ректор Л.В.Рейнгард повідомляв міністру освіти, що "Совет, вынужденный силой событий, единогласно постановил: автономный университет в обществе, лишенном свободы слова, свободы печати, свободы собраний, свободы личности, по необходимости служит местом, куда стихийно устремляется сознавшее свои права общество..."⁴³.

Проте події розгорталися за більш радикальним сценарієм, і університету судилося стати їх епіцентром у жовтні 1905 р. Оточений барикадами, він протягом кількох днів знаходився в руках озброєних студентів і робітників. Масштаб-

ного кровопролиття вдалося уникнути значною мірою завдяки мужній поведінці Л.В.Рейнгарда й особливо деканів В.П.Бузескула та М.А.Гредескула (у дже-релах називаються також прізвища В.А. Стеклова⁴⁴ й І.П. Осипова⁴⁵), які встали зв'язок із захисниками барикад і виступили посередниками між ними й губернатором, схилиючи обидві сторони до компромісу⁴⁶.

Позитивну роль у залагодженні конфлікту відіграв і комітет громадської безпеки, створений з ініціативи О.К.Погорілка, М.А.Гредескула та нового голови Медичного товариства М.І.Светухіна, який і очолив комітет. Відозву комітету "До громадян міста Харкова" із закликом до спокою підписали також П.І.Шатилов, В.В.Фавр, В.А.Стеклов, В.І.Талієв, Л.В.Орлов, Л.В.Рейнгард⁴⁷. А.М.Фатєєв і В.М.Устинов займались організацією міліції, яка підтримувала порядок на вулицях міста⁴⁸.

Особливо активним у жовтні був М.А.Гредескул, якого поліція навіть вважала членом РСДРП. Професора, за його власним свідченням, буквально "тягло до революції"⁴⁹. Крім участі в університетських подіях, він несподівано для багатьох вдався до революційної агітації. 17 жовтня М.А.Гредескул виступив із палкою промовою на багатотисячному мітингу на паровозобудівному заводі, закликаючи продовжувати натиск на самодержавство, оскільки "тільки революцією можна сломать упорство правительства і добитись прав для народа"⁵⁰.

З утворенням Конституційно-демократичної партії (згодом Партії народної свободи - ПНС) значна група викладачів університету, принаймні кількадесят осіб, поповнила її ряди, ставши інтелектуальним осередком Харківської організації ПНС. Серед лідерів місцевих кадетів були Д.І.Багалій, М.А.Гредескул, Л.Я.Таубер та ін. М.П.Чубинський очолив губернський комітет партії⁵¹. Крім того, він і М.А.Гредескул у 1908 р. увійшли до складу ЦК ПНС⁵². Останній редагував першу в Харкові кадетську газету "Мир". Вона виходила в світ усього два тижні і за опозиційний зміст була закрита, а її редактор потрапив до в'язниці. Редакторами кадетських чи прокадетських газет були М.П.Чубинський і М.О.Максимейко ("Волна", грудень 1905 р. - січень 1906 р.), А.М.Фатєєв і Б.В.Попов ("Накануне", березень - липень 1906 р.), П.Г.Ріттер ("Утро", 1906-1909 рр.)⁵³. Священик, приват-доцент І.І.Філевський очолив у Харкові так званий "обновленський" рух за демократизацію церковного життя, був редактором-видавцем "Церковної газети" (лютий - липень 1906 р.).

У період спаду революції активізувалися монархісти. З ініціативи і під керівництвом А.С.В'язигіна у грудні 1905 р. розпочалося створення масової чорносотенної організації - Харківського відділу "Союза русского народа" (СРН), статут якого склав теж А.С.В'язигіна. Бюро відділу знаходилося у приміщенні університету. Одним із чільних діячів СРН у загальноросійському масштабі був також Т.І.Буткевич. Праві тоді не знаходили підтримки у більшості студентів. На одній із студентських сходок було ухвалено бойкотувати Т.І.Буткевича, А.С.В'язигін, М.А.Остроумова й Я.А.Денисова, не записуватися на їхні лекції і вимагати звільнення цих професорів із університету, оскільки їхня діяльність "не відповідає ученому званню"⁵⁴. Було виділено групу студентів-революціонерів, котрі зривали лекції названих викладачів⁵⁵.

З усіх сфер політичної боротьби в роки революції викладачі університету були найпомітнішими в серії виборчих кампаній. Її відкрили чергові вибори до міської думи (лютий 1906 р.). Від різних політичних блоків гласними були обрані Д.І.Багалій, А.С.В'язигін, Я.А.Денисов, М.Є.Дорофєєв, А.М.Краснов, М.К.Кульчицький, В.Ф.Левитський, М.А.Остроумов, М.М.Салтиков, М.Ф.Сумцов. Головуючим у думі було затверджено Д.І.Багалія⁵⁶.

Гостра політична боротьба розгорнулася у Харкові під час виборів до І Дер-

жавної Думи. До чорносотенного списку кандидатів у вибірники (котрі мали безпосередньо обирати окремого депутата від Харкова) увійшли Т.І.Буткевич, А.С.В'язигін, М.К.Кульчицький, Я.А.Денисов, М.А.Остроумов. У списку октябристів ("Союз 17 октября") фігурували О.В.Гуров, П.П.Мигулін, декан медичного факультету Л.В.Орлов, від торгово-промислової партії - О.В.Ветухов. Як безпартійні йшли на вибори В.П.Бузескул, В.Ф.Левитський, Г.Ф.Шульц, М.І.Светухін, М.Г.Халанський⁵⁷. Незважаючи на несприятливі умови (різні обмеження, перешкоди, протидію і тиск з боку адміністрації), абсолютну перемогу на виборах у Харкові отримали кадети. До міської колегії вибірників пройшли тільки їхні кандидати (всього 80), 14 з яких представляли університет - Д.І.Багалій, Л.Л.Гіршман, Д.П.Міллер, Є.К.Редін, Л.В.Рейнгард, М.Ф.Сумцов, М.П.Чубинський та ін.⁵⁸.

У центрі небаченого політичного скандалу опинився М.А.Гредескул, котрий з грудня 1905 р. знаходився у в'язниці. Причиною арешту стала надрукована ним у газеті "Мир" стаття "Хто винний" із приводу вбивства поліцейського. Особливий гнів властей викликала фраза про те, що і вбитий, і вбивця - "жертвы преступного упорства правительства в его нежелании дать стране нормальный порядок государственной жизни. ...Вот истинный злодей этой жестокой драмы: упорное и тупое русское правительство"⁵⁹. Рада університету в лютому 1906 р. порушила питання про звільнення М.А.Гредескула із в'язниці, але безрезультатно⁶⁰. Остаточний судовий вирок у справі був смішним - 15 руб. штрафу, проте в адміністративному порядку його вислали на 3 роки в Архангельську губернію. 11 квітня губернська виборча комісія вилучила М.А.Гредескула зі списків вибірників, включивши замість нього А.С.В'язигіна. Проте вже наступного дня загальні збори вибірників ухвалили рішення, підтримане міським головою О.К.Погорілком, звернутися до Сенату з приводу порушень громадянських прав М.А.Гредескула. На колегії вибірників 21 квітня М.А.Гредескул, усупереч чинному законодавству, був допущений до балотування і майже одностайно був обраний до Державної Думи від Харкова. Там він став одним із чільних діячів опозиції, товаришем (заступником) голови Думи. Від Полтавської губернії до Думи був обраний Л.М.Яснопольський, питання про повернення якого на посаду приват-доцента у вересні 1905 р. розглядала Рада університету.

У травні 1906 р. відбулися вибори до реформованої Державної Ради. Так звана "академічна група" членів Ради формувалася представниками університетів і Академії наук. Вибірниками від Харківського університету були Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський і Л.В.Орлов. Членом Держради став Д.І.Багалій, який різко критикував її діяльність, називав її гальмом суспільного прогресу, шкідливою установою тощо⁶¹. Серед його опонентів у Державній Раді був Т.І.Буткевич, обраний від білого духовенства Харківської єпархії у боротьбі із кандидатом "обновленців" І.І. Філевським⁶².

Після розпуску I Думи М.А.Гредескул і Л.М.Яснопольський підписали Виборзьку відозву думської опозиції з протестом проти таких дій влади, за що М.А.Гредескул, зокрема, був покараний кількомісячним ув'язненням і виключений із дворянського стану⁶³. Д.І.Багалій теж висловив свій протест, демонстративно вийшовши зі складу Держради⁶⁴.

Вибори до II Думи відбувалися на початку 1907 р., в умовах відступу революції, коли громадська активність помітно пішла на спад. Не дивно, що представництво університету серед вибірників від Харкова скоротилось удвічі, до 7 осіб: Г.Ф.Шульц, М.Ф.Сумцов, О.П.Браунштейн, С.Г.Якушевич, П.О.Козьмін, Л.Я.Таубер, Г.Ю.Тимофєєв. Вибірниками від університету до Державної Ради стали Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський і Л.В.Рейнгард⁶⁵. Але ніхто з них не ввійшов

до складу цих органів.

У роки революції університет відіграв позитивну роль у відстоюванні права українського народу користуватися рідною мовою у сфері освіти та культури. Найбільше зусиль до цього доклали Д.І.Багалій, А.Г.Зайкевич і особливо М.Ф.Сумцов. Одним із першочергових завдань було скасування фактичної заборони на друкування літератури українською мовою. Під тиском громадськості царський уряд у грудні 1904 р. звернувся до Академії наук, Харківського і Київського університетів із пропозицією висловитися щодо необхідності скасування дискримінаційних актів стосовно української мови. Для підготовки офіційної відповіді в Харківському університеті була створена комісія в такому складі: М.Ф.Сумцов (голова), Д.І.Багалій, Т.І.Буткевич, О.К.Білоусов, А.Г.Зайкевич, М.О.Максимейко, Д.М.Овсянико-Куликовський, О.А.Раєвський, С.В.Соловйов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський. Створений нею документ був покладений в основу рішення Ради університету, схваленого одногосно 5 квітня 1905 р. У ньому підкреслювалося, що Рада з питання про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до української (малоросійської) мови і літератури, "считаєт своим нравственным долгом категорически высказаться о безусловном, исторически вполне уже доказанном, их вреде, как для всей России, для ее умственного развития, так и в особенности для Малороссии во всех формах ее нравственной жизни"⁶⁶. За висловом Д.І.Багалія, резолюція свідчила, "що ми стояли на визвольному шляху щодо українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження"⁶⁷.

Принципове значення мало й позитивне рішення Ради щодо викладання в університеті предметів українознавства. Ініціатором був М.Ф.Сумцов, який у червні 1906 р. подав до історико-філологічного факультету доповідну записку "Історія і етнографія Малоросії як предмет викладання в Харківському університеті"⁶⁸. Майже через рік, 12 квітня 1907 р. Рада університету одногосно підтримала пропозицію факультету порушити клопотання про заснування двох нових кафедр або штатних професур з української (малоросійської) історії та мови. З початком нового навчального року М.Ф.Сумцов першим у Росії взявся за читання університетських лекцій українською мовою. Перша така лекція з української народної словесності 28 вересня 1907 р. стала справжнім святом для національно свідомих студентів, які назвали цей день початком нової ери в історії університету. Починання М.Ф.Сумцова дістало палку підтримку серед українців Росії та Австро-Угорщини. "Велика честь і щира подяка, - звертався до нього визначний український письменник і діяч національно-визвольного руху М.М.Коцюбинський, - належить Вам, як першому професору, що почав викладати в межах Російської України науку українською мовою"⁶⁹. Проте невдовзі за наполяганням міністра освіти читання лекцій українською мовою довелося припинити як "незаконне"⁷⁰.

Визнання й підтримку української культури символізувало також присвоєння звання почесного доктора Харківського університету М.С.Грушевському та І.Я.Франку (1906 р.). Д.І.Багалій, М.О.Максимейко, М.Ф.Сумцов під час виборчих кампаній викривали антиукраїнську політику царського уряду, наголошували на необхідності задоволення національних потреб українського народу аж до автономії⁷¹.

Остаточна поразка революції, яку ознаменував третьочервневий (1907 р.) державний переворот, і посилення політичної реакції мали своїм наслідком істотне зниження громадської активності. Та опозиційні настрої в університеті зберігалися, що викликало тривогу навіть на урядовому рівні. Міністр внутрішніх справ у "глухому" 1909 р. інформував про нелояльність харківської профе-

сури: "Особливо відзначаються лівим напрямком Воробйов, Пшеборський, Коршун, Талієв, Гольдін, Сумцов, Кисельов, Фатєєв, Філевський"⁷². Позиції кадетів в університеті, і так доволі сильні, зміцніли після обрання ректором Д.І.Багалія. Адміністрація закладу неодноразово ігнорувала вказівки властей на неблагонадійність викладачів чи претендентів на посаду. Зокрема неабияку принциповість і стійкість довелося виявити при запрошенні на кафедру відомого славіста О.Л.Погодіна (1910 р.). Міністр внутрішніх справ застерігав, що професор не має права на кафедру в імператорському університеті, оскільки за свою політичну діяльність звільнений із Варшавського університету і позбавлений професорського звання. На противагу офіційній точці зору, М.Ф.Сумцов опублікував у газеті "Южный край" велику статтю про О.Л.Погодіна як видатного славіста і громадського діяча, а університетська Рада, зрештою, проголосувала за професора.

Керівництво вузу співпрацювало зі студентськими організаціями, підтримувало їхні вимоги щодо збереження академічних і загальнодемократичних прав і свобод. Рада університету ухвалила постанову, в якій засуджувала намагання уряду звести до мінімуму роль студентських органів. Водночас студентів закликали зберігати спокій, не вдаватися до радикальних дій, пам'ятаючи, що вони - Рада, професори - стоять на сторожі автономії⁷³. М.Ф.Сумцов під час студентського страйку восени 1908 р. не лише підтримав його, припинивши читати лекції, а й схилив студентів до страйку. 1 травня 1909 р. він у відповідь на заклик студентської ради не проводив іспит⁷⁴.

Роль університетських викладачів у чорносотенних організаціях у період реакції дещо зменшилась, оскільки Т.І.Буткевич і А.С.В'язигін багато часу проводили в столиці, працюючи у законодавчих органах. Натомість став помітним В. Д. Катков - один із провідних діячів "Общества русских людей", створеного у 1908 р., постійний автор, а згодом і редактор "Харьковских ведомостей". П.М.Буцинський увійшов до складу Харківського відділення "Национального русского союза", що утворився в процесі розколу "Союза русского народа"⁷⁵. Одним із лідерів, секретарем Ради Всеросійського національного союзу став колишній ректор університету М.О.Куплеваський⁷⁶. До чорносотенців належали також Г.Ю.Ірмер, М.К.Кульчицький, П.А.Поляков. Останній пізніше "відзначився" доносами на П.І.Шатилова, звинувачуючи його у тому, що він нібито дозволяв студентам проводити у шпиталях експерименти з летальними наслідками. За це П.А.Полякова на професорській Раді обізвали "подлецом" і "негодяем"⁷⁷. М.С.Стелецький протягом 1911-1912 рр. виступив у харківському журналі "Вера и разум" із серією статей, у яких піддав гострій критиці соціалістичне вчення. У 1912 р. вони були опубліковані окремим виданням під назвою "Новейший социализм и христианство", що вийшло у світ із друкарні журналу "Мирный труд"⁷⁸.

Що стосується лівих партій, то співробітники університету, на відміну від студентів, у них майже не були представлені. Можливо, до меншовиків належали В.І.Талієв і Г.Ю.Тимофєєв⁷⁹. Службовець університетської канцелярії В.Д.Ткаченко ("Петро") був одним із керівників міської більшовицької організації, керував її роботою у профспілках до арешту в 1909 р.⁸⁰. Дещо пізніше почав працювати в університеті В.Є.Геркевич, який відіграв помітну роль в есерівській організації⁸¹.

Реакція негативно позначилася на активності викладачів у виборчих кампаніях. Вибори до III (1907 р.) та IV (1912 р.) Дум відбувалися за новим, недемократичним законодавством, яке залишало опозиції мінімальні шанси. У 1907 р. на стадії обрання вибірників від Харкова вперше перемогли чорносотенці. Єдиний серед них представник університету А.С.В'язигін був обраний до Думи. У ті

роки він був одним із чільних діячів чорносотенного руху в Росії, членом Головної палати Російського народного союзу ім. Михаїла Архангела (одного із відгалужень СРН після його розколу). У Думі він пізніше очолив фракцію правих, був непримиренним ворогом опозиції, різко виступаючи проти "посягань" Думи на права монарха⁸². З іншого боку, А.С.В'язигін дистанціювався від ультрареакційних елементів у монархічному русі. Про це свідчать як його виступи в пресі⁸³, так і належність до більш поміркованого Російського народного союзу.

Та торжество правих у Харкові було нетривалим. Суспільно-політичне поживлення в країні, зменшення підтримки з боку уряду та губернської адміністрації ослабили позиції чорносотенців. Це засвідчили, зокрема, вибори до міської думи 1910 р., на яких знову переміг ліберальний блок - так звані "прогресисти". До нього належали всі представники університету в думі: О.М.Анциферов, Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський, І.М.Оболенський, М.М.Салтиков, М.І.Светухін, М.Ф.Сумцов, В.Ф.Тимофєєв і М.Є.Дорофєєв, який став членом міської управи та редактором "Известий Харьковской городской думы". Під час виборів до IV Державної Думи Харків делегував до губернської колегії вибірників виключно кадетів та їх союзників, серед яких були й В.Ф.Тимофєєв та О.П.Браунштейн⁸⁴. До "академічної" групи в Держраді ввійшли Д.І.Багалій і Д.Д.Грім, колишній ректор Петербурзького університету, який у 1913 р. був професором Харківського університету⁸⁵.

Менше, ніж раніше, співробітників університету були причетні до українського національного руху. Завдяки їм, і особливо ректору Д.І.Багалію, тривалий час при університеті легально існувала загальноміська Українська студентська громада. Вже через кілька місяців після її заснування, наприкінці 1907 р., тимчасовий генерал-губернатор поставив питання про те, як Рада університету могла допустити існування громади, котра, на його думку, мала на меті готувати борців проти уряду, за автономію України. Міністр освіти запропонував попечителю навчального округу негайно закрити громаду⁸⁶. Нападки на неї мали місце і в подальшому. Проте вона продовжувала діяти легально до 1911 р., тобто фактично весь період ректорства Д.І.Багалія. Він та М.Ф.Сумцов були обрані почесними членами Української студентської громади.

М.Ф.Сумцов читав лекції для чернігівської "Просвіти", був обраний дійсним членом Львівської і почесним - київської "Просвіти"⁸⁷, але добитися її відкриття у Харкові не зміг через упертий опір адміністрації. Поданий ним і Х.О.Алчевською в 1907 р. на затвердження проект статуту харківської "Просвіти" не був зареєстрований під формальним приводом. У дійсності ж влада боялася, що товариство має на меті "політичний сепаратизм Малоросії"⁸⁸. Університетські викладачі були безпосередньо причетні до відкриття в 1912 р. Українського літературно-науково-етнографічного товариства ім. Г.Квітки-Основ'яненка - єдиної національної культурно-просвітницької інституції того часу в Харкові. До Ради товариства був обраний А.Г.Зайкевич. Тоді ж на виборах до IV Думи був заявлений окремий український список, у якому фігурував О.Д.Кисельов⁸⁹. Д.І.Багалій у Державній Раді відстоював необхідність запровадження української мови навчання в початковій школі⁹⁰.

Гостра ситуація склалась у зв'язку із відзначенням 100-літнього ювілею Т.Г.Шевченка. Влада всіляко намагалась не допустити широкого святкування події, фактично заборонивши ювілейні урочистості. У Харкові на захист Т.Г.Шевченка виступив М.Ф.Сумцов. У газеті "Южный край" він опублікував велику статтю "Шевченко і його зарубіжна література", присвячену забороненим у Росії творам поета, виданих за кордоном. Його опонентом виступив А.С.В'язигін, який опублікував "Особое мнение о чествовании Т.Г.Шевченко". У "Кобзарі"

професор-чорносотенець убачав "страстную пропаганду ненависти к поганым москалям", "призыв к дикой кровавой расправе с властью имущими и даже царубийству", "богохульство", "омерзительную пошлость wypadов"⁹¹. Ця стаття була використана адміністрацією як "наукове" обґрунтування заборони відзначати ювілей.

Перша світова війна, що розпочалася 19 липня (1 серпня) 1914 р., на якийсь час приглушила суспільні суперечності, об'єднала університетських лібералів і консерваторів у підтримці уряду. Викладачі та студенти університету масово брали участь у загальноміських офіційних заходах, богослужіннях, маніфестаціях на підтримку монарха, уряду й армії. Діячі зовсім різних поглядів - Л.Л.Гіршман, А.О.Потебня, А.С.В'язигін, Д.І.Багалій та інші - разом працювали в різноманітних комісіях, створених для допомоги армії. 25 вересня відбулося засідання Ради університету, практично цілком присвячене питанню про надання допомоги пораненим. Було сформовано так звану "шпитальну" (лазаретну) комісію (голова В.Ф.Левитський), прийнято рішення про щомісячне відрахування коштів на потреби університетського шпиталю⁹². Проте патріотична ейфорія тривала не надто довго, поступово змінюючись протверезінням, реальним поглядом на стан справ. Це відбулося, зокрема, у статті М.Ф.Сумцова "Етюди з людиноненависництва". Він категорично засуджував будь-який шовінізм і великодержавний націоналізм - як німецький, так і російський⁹³.

У серпні - вересні 1914 р. був сформований новий склад міської думи. Гласними були обрані О.М.Анциферов, Д.І.Багалій, М.Є.Дорофєєв (він залишився і членом міської управи), І.А.Красуський, В.Ф.Левитський, С.О.Попов, М.Ф.Сумцов і В.Ф.Тимофєєв, які належали до групи "прогресистів", а також А.С.В'язигін (правий). Гостра боротьба розгорнулася навколо обрання міського голови. Напередодні виборів головним претендентом на посаду вважався Д.І.Багалій. Проте несподіване й ефективне втручання правих на чолі з А.С.В'язигіним порушило очікуваний перебіг подій. Кандидатом правих був І.М.Бич-Лубенський - відомий монархіст, який у 1913 р. екстерном склав державні іспити на юридичному факультеті Харківського університету. При балотуванні 4 вересня він отримав незначну перевагу над Д.І.Багалієм, але зняв свою кандидатуру, мотивуючи це небажанням бути обраним половиною складу думи. При повторному голосуванні Д.І.Багалій не зміг набрати більшості голосів і вибув із боротьби. 18 вересня головою був обраний І.М. Бич-Лубенський. Проте менше, ніж через місяць він був змушений скласти свої повноваження, оскільки не отримав дозволу залишити попередню посаду⁹⁴. У грудні міським головою був обраний Д.І.Багалій⁹⁵. У цілому ж активність викладачів університету, як і суспільно-політичного руху в цілому, в роки війни істотно знизилася.

Оцінюючи роль Харківського університету в суспільно-політичному русі другої половини ХІХ - початку ХХ ст., слід зазначити, що, з одного боку, він був ідейним осередком, котрий надихав опозиційні сили, а з іншого, - університетське середовище було неоднорідним, вирізнялося наявністю кількох "партій", найчисленнішою з яких була "партія байдужих". Утвердження ліберальних поглядів як домінуючих відбувалося в ході боротьби за академічні свободи, університетську автономію, за право на вільнодумство. Після цього лише крок відділяв професуру від порушення питань соціально-політичного характеру, від безпосередньої участі у політичному русі. Однак вододіл проходив не лише між університетом і владою, а й усередині університетської спільноти. Особливо це стало помітним наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., коли університетська інтелігенція значно активізувала свою громадську позицію, енергійно включилася до політичної боротьби. Найбільше вона була представлена в організаціях лібераль-

ного та консервативно-монархічного спрямування. Викладачі Харківського університету були ядром регіональних осередків партії кадетів, "Союза русского народа", входили до складу їхніх загальноросійських керівних органів. Натомість прихильників ліворадикальних партій серед них були лічені одиниці. Невеликою була і група співробітників, які брали участь в українському національному русі. Проте якісний вплив інтелектуально потужної й авторитетної університетської складової у кожному з названих суспільних потоків був незрівнянно вагомішим за її кількісні параметри.

¹ Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. - М., 1986. - С. 377.

² Харьковский государственный университет: Ист. очерк. - Х., 1980. - С. 35; Эйдельман Н.Я. Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество // Проблемы истории общественного движения и историография. - М., 1971. - С. 125-126.

³ Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. - Х., 1955. - С. 106.

⁴ Там само. - С. 38.

⁵ Там само. - С. 106.

⁶ Антонов В. С. К вопросу о социальном составе и численности революционеров 70-х гг. // Общественное движение в пореформенной России. - М., 1965. - С. 336-343.

⁷ Див.: Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Посл. четв. XIX в. - М., 1987. - С. 28.

⁸ Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической. - М., 1985. - С. 296.

⁹ Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб., 2000. - С. 147.

¹⁰ Там само. - С. 147-148.

¹¹ Эймонтова Р. Г. Указ. соч. - С. 155.

¹² Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці. - Харків, 1999. - Т. 1. - С. 113-114.

¹³ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. - М., 1976. - С. 53.

¹⁴ Ковалевский М. Характеристика Д.И. Каченовского в связи с личными воспоминаниями // Д.И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. - Харьков, 1905. - С. 26-27.

¹⁵ Шимков А. Воспоминания о Д.И. Каченовском // Д.И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. - С. 79.

¹⁶ Ковалевский М. М. Моя жизнь // История и историки. - М., 1975. - С. 284.

¹⁷ Шимков А. Указ. соч. - С. 88.

¹⁸ Воронов А. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. 1913. - Т. 154. - № 6. - С. 583.

¹⁹ Эйдельман Н.Я. Указ. соч. - С. 124-125.

²⁰ Щетинина Р.Г. Студенчество и революционное движение в России. - С. 105.

²¹ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 113.

²² Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. - Пг., 1923. - С. 180.

²³ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 116- 117.

²⁴ Там само. - С. 118.

²⁵ Кравченко В.В. Передмова: Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії" // Багалій Д. І. Вибрані праці. - Т. 1. - С. 12.

²⁶ Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства // Зб. Харк. історико-філолог. товариства. - 1994. - Т. 2. - С. 7-8.

²⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. - Х., 1993. - Т. 2. - С. 590.

²⁸ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 181.

²⁹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. - Т. 2. - С. 759-760.

³⁰ Харьковские ведомости. - 1905. - 8 февр.

³¹ ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 93-95.

³² Политические партии России в период революции 1905- 1907 гг.: Сб. статей. - М., 1987. - С. 132, 140.

³³ Головка О.М. Діяльність Харківського міського громадського самоврядування у 1905 році // Вестн. Харьк. ун-та. - 1994. - № 385. - История. - Вып. 28. - С. 94.

³⁴ В.Е. Геркевич [некролог] // Южный край. - 1918. - 7 июня.

³⁵ "Праздник русского самосознания" // Южный край. - 1904. - 6 янв.

³⁶ Денисов Я.А. Профессор Харьковского университета М.А. Остроумов. - Харьков, 1906. - С. 37-38.

³⁷ Открытие Харьковского епархиального религиозно-просветительского Братства Озерянской иконы Божьей матери // Южный край. - 1904. - 26 янв.

- ³⁸ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 122.
- ³⁹ 100-летие Харьковского научного медицинского общества, 1861-1961: Сб. очерков. - К., 1965. - С. 66.
- ⁴⁰ Общественное движение в России в начале XX века. - СПб., 1910. - Т. 2. - Ч. 2. - С. 169.
- ⁴¹ Записка Совета императорского Харьковского университета по вопросу об условиях, при которых возможно достижение нормального течения университетской жизни. - Харьков, 1905.
- ⁴² Борисов П. Харьковские герои автономии // Харьковские ведомости. - 1908. - 29, 31 авг.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Галкін К.М. Барикади. - Харків, 1933. - С. 41.
- ⁴⁶ Докл. про це див.: Бузескул В. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 года // Голос минувшего. - 1917. - № 7-8; Гредескул Н.А. Революционный захват университета в Харькове // Пути революции. - 1925. - № 3.
- ⁴⁷ Ткачуков И. 1905 г. в Харькове по материалам жандармского и охранного отделений и личным воспоминаниям // Пути революции. - 1925. - № 2. - С. 55.
- ⁴⁸ Державний архів Харківської області. - Ф. П-10. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 108.
- ⁴⁹ Гредескул Н.А. Указ. соч. - С. 37.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 - лютий 1906 рр.) // Укр. іст. журн. - 1995. - № 6. - С. 41.
- ⁵² Политические партии в России в период революции 1905- 1907 гг. - С. 132, 140.
- ⁵³ Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий в России. 1901-1916. - Л., 1958. - Т. 1. - С. 310; Т. 2. - С. 325, 380; Т. 3. - С. 515, 581.
- ⁵⁴ Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. - Харків, 1959. - С. 106.
- ⁵⁵ Галкін К.М. Вказ. праця. - С. 14.
- ⁵⁶ Список членов Харьковской городской думы // Харьковские ведомости. - 1906. - 23, 28 февр.
- ⁵⁷ Харьковские ведомости. - 1906. - 21 марта, 2, 6, 9 апр.
- ⁵⁸ Список выборщиков в Харьковское городское избирательное собрание // Там само. - 1906. - 12 апр.
- ⁵⁹ Цит. за: Харьковские ведомости. - 1906. - 20 апр.
- ⁶⁰ Там само. - 1906. - 17 лют.
- ⁶¹ Там само. - 20 берез., 21 квіт.
- ⁶² Там само. - 22 квіт.
- ⁶³ Там само. - 16 черв.; Политические партии России: Конец XIX - первая треть XX вв.: Энциклопедия. - М., 1996. - С. 163.
- ⁶⁴ Кравченко В.В. Вказ. праця. - С. 16.
- ⁶⁵ Харьковские ведомости. - 1907. - 26 янв., 16 февр.
- ⁶⁶ Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке // Вісн. Книжкової палати. - 1996. - № 3. - С. 4.
- ⁶⁷ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 123.
- ⁶⁸ К-ій Г. Ответ Н.Ф. Сумцову // Харьковские ведомости. - 1906. - 16 июня.
- ⁶⁹ ЦДІА України. - Ф. 2052. - Оп. 1. - Спр. 586. - Арк. 1.
- ⁷⁰ Посохов С.І. Національно-культурний рух та Харківський університет на початку XX ст.: нотатки до біографії Д.І.Багалія // Багаліївські читання в Народній Українській академії. - Харків, 2001. - Т. 4. - С. 95.
- ⁷¹ Т. [Допис з Харкова] // Рідний край. - 1906. - Ч. 15. - С.13; Южный край. - 1906. - 17, 19 мара.
- ⁷² Цит. за: Фрадкін В. Назв. праця. - С. 8-9.
- ⁷³ Харьковские ведомости. - 1909. - 20 сент.
- ⁷⁴ ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 4. - Спр. 4. - Арк. 212.
- ⁷⁵ Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). - К., 2000. - С. 38.
- ⁷⁶ Политические партии России: Энциклопедия. - С. 135.
- ⁷⁷ Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького. - Харків, 1940. - С. 32.
- ⁷⁸ Шудрик И.А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого // Віра і розум. - 2000. - № 1. - С. 73-75.
- ⁷⁹ 100-летие Харьковского научного медицинского общества. - С. 62, 74.
- ⁸⁰ Попов Н. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907- 1909 гг. // Летопись революции. - 1923. - № 3. - С. 6, 12, 15.
- ⁸¹ В.Е. Геркевич [некролог] // Южный край. - 1918. - 7 июня.
- ⁸² Политические партии России: Энциклопедия. - С. 140.
- ⁸³ Див., наприкл.: Беседа с А.С. Вязигиным // Харьковские ведомости. - 1911. - 14 декабря.
- ⁸⁴ ЦДІА України. - Ф. 705. - Оп. 1. - Спр. 912. - Арк. 90.
- ⁸⁵ Политические партии России: Энциклопедия. - С. 164.
- ⁸⁶ ЦДІА України. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 1382 в. - Арк. 16-17.
- ⁸⁷ Савченко Г.О. Академік М.Ф. Сумцов і українське національне відродження кінця XIX - початку XX ст. // Вестн. Харьк. ун-та. - 1994. - № 385. - История. - Вып. 28. - С. 91.
- ⁸⁸ ЦДІА України. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 1382 в. - Арк. 18.
- ⁸⁹ Збори фундаторів Товариства ім. Гр. Квітки-Основ'яненка // Сніп. - 1912. - № 11. - С. 8; 23 верес-

ня. Харків // Там само. - № 38. - С. 1.

⁹⁰ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 186.

⁹¹ Вязигин А. Особое мнение о чествовании Т.Г. Шевченко//Мирный труд.- 1914. - № 1-2. - С. 77.

⁹² В Совете университета // Южный край. - 1914. - 26 сент.

⁹³ Сумцов Н. Этюды по человеконенавистничеству // Южный край. - 1916. - 10 февр.

⁹⁴ Южный край. - 1914. - 3, 5, 19 сент., 13 окт.

⁹⁵ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 189.

In the article the author examines the role of the Kharkiv University in the social movement in the 19th - the beginning of the 20th century, the activity of its representatives in the public and political organizations of monarchic, liberal, revolutionary and national-liberation trends.
